

१. कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् १/४/३२

पदच्छेदः - सम्प्रदानसंज्ञाविधायकं पञ्चपदमिदं संज्ञासूत्रम्।

अनुवृत्तिः - कारके १/४/२३ इत्यस्य अधिकारः वर्तते।

समासः - नास्ति। सम्प्रदानम् = सम्प्रदीयते यस्मै - इति सम्प्रदानम्।

कृत्यल्युटो बहुलम् ३/३/११३ इति सम्प्रदानार्थे ल्युट्।

क्वचित् प्रवृत्तिः, क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद् विभाषा क्वचिदन्यदेव।

विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति॥

अधिकरणे ल्युटः उदाहरणम्- गावः दुह्यन्ते अस्याम् = गोदोहनी।

कर्मणि ल्युटः उदाहरणम्- भुज्यते यत् तद् भोजनम्।

१. क्वचित् प्रवृत्तिः - भुज्यते यत् तद् भोजनम्। बाहुलकात् कर्मणि ल्युट्।

२. क्वचिदप्रवृत्तिः - 'रामो जामदग्न्यः' विशेषणं विशेष्येण बहुलम् इति बहुलग्रहणात् अत्र समास्य अप्रवृत्तिः।

३. क्वचिद् विभाषा - मघवा बहुलम् इति सूत्रेण वैकल्पिकः तृ-आदेशः

४. क्वचिदन्यदेव - उणादयो बहुलम् इति अस्य उदाहरणं मन्तुं शक्यते। प्रायः सर्वेऽपि उणादिशब्दाः बाहुल्येन निर्मायन्ते, तत्र शब्दस्वरूपस्य अपेक्षानुसारं कार्याणि भवन्ति, न तु सूत्रप्राप्त्यनुसारम्। यथा- रजनिः।

अत्र 'उणादयो बहुलम्' इत्यनुसारं बाहुलकादेव रज्ज्धातोः
'अर्तिसृधृधम्यश्यवितृभ्योऽनिः' इति सूत्रेण 'अनि-प्रत्ययः' तथा
नकारलोपश्च भवति।

वृत्तिः - दानस्य कर्मणा यम् अभिप्रैति स सम्प्रदानसंज्ञकः स्यात्।

विशेषः - 'सम्प्रदानम्' इत्यन्वर्थसंज्ञास्वीकरणात् 'दानस्य कर्मणा'
इति यद्यपि उक्तं तथापि दाधातुः अत्र उपलक्षणं क्रियामात्रस्य।

सूत्रार्थः - कर्ता, क्रियामात्रस्य कर्मणा येन सह अभिप्रैति = देयद्रव्यस्य

स्वामित्वेन सम्बद्धम् इच्छति, तत् कारकं सम्प्रदानसंज्ञकं स्यात्।

विशेषः - सूत्रे 'यं सः' इति पदद्वयग्रहणं किमर्थम्?

समाधानम्- तयोः ग्रहणाभावे 'कर्मणा अभिप्रैति सम्प्रदानम्' इत्येव
स्यात् स्वरूपं, तेन 'यः कर्मणा सम्बद्धम् इच्छति, तस्य सम्प्रदानत्वम्' इत्यर्थे यः
कर्ता, तस्यैव सम्प्रदानसंज्ञा आपतेत्, कर्तृसंज्ञायाः अकर्मकस्थले सावकाशत्वात्।
अतः 'यं सः' इति पदद्वयं स्थापितम्।

मनर् रथः - रो रि = रेफस्य लोपं करोति- पुना रमते इत्यत्र प्रवृत्तम्

- हशि च = रेफस्य उत्वं करोति - शिवो वन्द्यः इत्यत्र प्रवृत्तम्।

अत्र तुल्यबलविरोधः -

गङ्गा + ऐश्वर्यम् - आद् गुणः - अवर्णाद् अचि परे - गङ्गा + उदकम्

- वृद्धिरेचि - अवर्णाद् एचि परे - निरवकाशं भवति।

निरवकाशो विधिः अपवादः (बलवान्, बाधकः)

सकर्मकक्रिया - कर्तृ-सम्प्रदानसंज्ञयोः उभयोः प्राप्तिः

अकर्मकक्रिया - केवलं कर्तृसंज्ञा प्राप्ता

२. चतुर्थी सम्प्रदाने २/३/१३

पदच्छेदः - चतुर्थीविधायकं द्विपदमिदं सूत्रम्।

अनुवृत्तिः - 'अनभिहिते' इत्यस्य अधिकारः वर्तते।

सूत्रार्थः - यदि सम्प्रदानम् केनापि प्रत्ययेन अनुक्तं स्यात्, तर्हि तस्मात्
चतुर्थीविभक्तिः भवति।

उदाहरणम्- अहं मम पुत्राय क्रीडनकं ददामि।

अनुष्ठाता विप्राय गां ददाति।

सम्प्रदीयते अस्मै इति सम्प्रदानम् - सम्प्रदानार्थे ल्युट् प्रत्ययः, सम्प्रदानम् उक्तम्

अहं ददामि(कर्तरि अर्थे लकारः) - कर्ता उक्तः

वार्तिकम्- क्रियया यम् अभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्।

सम्प्रदान-संज्ञाविधायकसूत्रस्थम् इदं वार्तिकम्। सूत्रे 'कर्मणा यम्
अभिप्रैति' अति वर्तते। तथा सति - अकर्मकस्थले सम्प्रदानत्वं न प्राप्नोति। अतः
विशेषतया वार्तिकविधानम्।

वार्तिकार्थः - कर्ता क्रियया यम् अभिप्रैति, तत् अपि सम्प्रदानसंज्ञं भवति।

उदाहरणम्- सः स्वास्थ्याय ब्रह्ममुहूर्ते जागर्ति।

डोनल्डट्रम्पः पुनः राष्ट्रपतिपदाय संनह्यते।

मुक्तये हरिं भजति - भक्तः हरि-कर्मणा मुक्तिं सम्बद्धम् इच्छति - इति अर्थः
नास्ति।

स्वास्थ्याय जागर्ति - सः जागरणक्रियया स्वास्थ्यम् उद्दिशति।

वार्तिकम्- यजेः कर्मणः करणसञ्ज्ञा सम्प्रदानस्य च कर्मसञ्ज्ञा।

इदं वार्तिकं छान्दसम् = वेदसम्बन्धिप्रयोगार्थम् एव वर्तते।

वार्तिकार्थः - यत्र यज्धातोः प्रयोगः, तत्र कर्मणः करणसञ्ज्ञा भवति,
सम्प्रदानस्य च कर्मसञ्ज्ञा भवति।

उदाहरणम्- पशुना रुद्रं यजते = 'यज्ञमाध्यमेन पशुं रुद्राय ददाति' इति
तात्पर्यम्। अत्र यज्धातुः दानार्थे।
यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु।

३. रुच्यर्थानां प्रीयमाणः १/४/३३

पदच्छेदः - सम्प्रदानसंज्ञाविधायकं द्विपदमिदं सूत्रम्।

समासः - रुचिः अर्थः येषां ते = रुच्यर्थाः, तेषाम्- रुच्यर्थानाम् =

प्रीतिजननार्थाम्। प्रीयमाणः = प्रीत्याश्रयः।

विशेषः - अन्यकर्तृकः अभिलाषः रुचिः - रुचि-अभिलाषयोः भेदः भवति,
परन्तु आभ्यां निर्मितयोः वाक्यस्य तात्पर्यार्थः समानः एव भवति।

अभिलष्- अहं मोदकम् अभिलषामि।

रुच् - मोदकं मह्यं रोचते।

अनयोः वाक्ययोः। अभिलष्-रुच्-धात्वोः कर्ता पृथक्-पृथक् अस्ति।

अभिलषः यः कर्ता वर्तते, तस्माद् भिन्नः कर्ता यस्य सः रुचिधात्वर्थः।

अनुवृत्तिः - 'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्' इत्यस्मात् 'सम्प्रदानम्' इति अनुवर्तते।

वृत्तिः - रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः सम्प्रदानसंज्ञां लभते।

सूत्रार्थः - ये ये धातवः रुचि=प्रीतिजनन-अर्थे प्रयुज्यन्ते, तेषां योगे प्रीयमाणः (प्रीत्याश्रयः) यः भवति, तस्य सम्प्रदानसंज्ञा जायते।

उदाहरणम् - हरये भक्तिः रोचते = भक्तिः हरौ प्रीतिं जनयति।
मह्यं संस्कृतम् अतीव रोचते।

४. श्लाघहुड्-स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः १/४/३४

पदच्छेदः - सम्प्रदानसंज्ञाविधायकं द्विपदमिदं सूत्रम्।

समासः - श्लाघश्च हुड् च, स्थाश्च, शप् च - तेषाम् इतरेतरयोगद्वन्द्वः - श्लाघुहुड्-स्थाशपः, तेषाम्। ज्ञीप्स्यमानः = ज्ञपितुम्(बोधयितुम्) इष्यमाणः। 'ज्ञप ज्ञाने ज्ञापने च' इति धातोः सन्नन्तात् (ज्ञीप्स्- आप्ज्ञप्स्यधामीत् 7/4/55 इति ईत्त्वम्) कर्मणि शानचि इदं रूपम्।

अनुवृत्तिः - कर्मणा यमभिप्रैति सम्प्रदानम् इति सूत्रात् सम्प्रदानम्

इत्यनुवर्तते।

वृत्तिः - एषां प्रयोगे बोधयितुम् इष्टः सम्प्रदानं स्यात्।

सूत्रार्थः - श्लाघृ कत्थने, हुड् अपनयने, ष्ठा गतिनिवृत्तौ, शप उपालम्भे' इत्येतेषां धातूनां प्रयोगे ज्ञीप्स्यमानं यत् भवति तत् सम्प्रदानसंज्ञां लभते।

उदाहरणम् -

गोपी स्मरात् कृष्णाय श्लाघते।

काचित् स्त्री स्वभर्त्रे (सपत्न्याः) हुते।

गोपी कृष्णाय तिष्ठते = स्वाभिप्रायं प्रकाशयति।

प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च १/३/२३ इति सूत्रेण आत्मनेपदम्।

स्थेयः = स्थेयो विवादस्थानस्य निर्णेतारि पुरोहिते - मेदिनी

- संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः।

गोपी कृष्णाय शपते = उपालम्भादिना स्वाशयं बोधयति।